

Klaas-Willem de Jong

‘Oude drucken ... welke alle ... ghesien ende gehanteert zijn’

De hulp van Gisbertus Voetius (1641) bij het bepalen van verloren gegane uitgaven van de (gereformeerde) Liturgie¹

Abstract

The present article is the result of the ongoing research of the project ‘The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: Its Texts and their History’. This Liturgy is recorded in numerous psalm books and Bibles. The question arises how many editions of the Liturgy have not been preserved, or which are not known in publicly accessible collections. To this end, the article analyses a list of forty editions of the Liturgy from the period 1566-1634 that the theologian Gisbertus Voetius included in 1641 in a book entitled *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten*. The article examines in particular the extent to which a tried and tested statistical analysis can be helpful in determining the value of this list. The article concludes that the data provided by Voetius not only provides information about a number of specific lost books, but, taking into account a number of uncertain factors, also offers an indication of the probable total number of editions containing the Liturgy that were originally published and are now untraceable.

Keywords: Lost books, statistical analysis, reformed liturgy, Dathenus

Hoeveel drukken van een bepaalde publicatie zijn verloren gegaan?² Dat is een belangrijke vraag voor de boekwetenschap, maar in veel gevallen tegelijk een nauwelijks te beantwoorden vraag. De middelen om bij een

1 Gisbertus Voetius, *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten, Tot naerder openinghe ende oeffeninghe voor hare Catechumenen, als oock alle andere liefhebbers der waarheydt inghestelt*. Utrecht: Esdras Willemsz Snellaert, 1641, katern (verder: k.) B6^v. Voor wat betreft het gebruik van de digitale catalogi/databases Biblia Sacra (www.bibliasacra.nl, verder BS), STCN, USTC en Worldcat, is dit artikel op 14 maart 2022 gecontroleerd en afgesloten.

2 Vgl. Flavia Bruni, Andrew Pettegree (red.), *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe* (Library of the Written Word 46, The Handpress World 34). Leiden/Boston: Brill, 2016; zie ook voor een nadere toespitsing op de Nederlanden in de 17^e eeuw: Arthur der Weduwen, ‘Lost and found. On the trail of the forgotten literature of the Dutch Golden Age’, in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 27 (2020), 45-65.

bepaalde uitgave systematisch te bepalen wat verloren is gegaan, zijn beperkt. Het is uiteraard mogelijk veiling- en bibliotheekcatalogi, testamenten, boedelinventarissen en dergelijke te analyseren.³ Vanuit het oogpunt van het bestuderen van verschillende edities van een of enkele uitgaven is dit door de veelheid aan beschikbare data echter arbeidsintensief, terwijl de uitkomst onzeker is.

Ook in het project ‘The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands’ worden we geconfronteerd met de vraag hoeveel edities verloren zijn gegaan.⁴ De liturgische geschriften die eeuwenlang de praktijk van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden hebben gestempeld, zijn terug te voeren op enkele formulieren en een verzameling gebeden die Petrus Dathenus (ca. 1531 – 1588) in 1566 achter de psalmberijming van zijn hand plaatste.⁵ Dathenus duidt ze op de titelpagina aan met ‘Ceremonien ende Ghebeden’. Deze verzameling – kortweg de Liturgie, met een hoofdletter, in later tijden zo genoemd en verder gemakshalve in dit artikel ook zo aangeduid – ondergaat met name in de eerste eeuw van haar bestaan de nodige wijzigingen en aanvullingen. Enkele daarvan vinden hun oorzaak in en hadden een vergaande impact op de toenmalige kerkelijke, maatschappelijke en zelfs politieke verhoudingen.⁶ In naslagwerken als het proefschrift *De catechismi en confessions in de Nederlandse Reformatie tot 1585* van Willem Heijting (1989), *Typographia Batava* (1998) en *Netherlandish Books* (2011) zijn tot dan toe bekende drukken met de Liturgie te vinden.⁷ Deze overzichten zijn aan te vullen met gegevens uit digitale databases als WorldCat, STCN, USTC en zoekacties op internet. Uit de periode

3 Vgl. voor verschillende benaderingen Andrew Pettegree, ‘The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe’, in: Bruni, Pettegree, *Lost Books*, 1–27, m.n. 4–19.

4 Voor een projectbeschrijving, zie: Klaas-Willem de Jong, ‘The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: Its Texts and their History’, in: *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 34 (2019), 1–13.

5 Zie Jaco van der Knijff, *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de ‘Eenige Gezangen’ in de Staatsberijming van 1773*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2018, 83–89, en de daar gegeven literatuur.

6 Zie Klaas-Willem de Jong, Wouter Kroese, ‘Onenigheid over een doopvraag. De gevolgen van twee incidenten in het Amsterdam van 1613 voor de vormgeving van de remonstrantse en contra-remonstrantse doopliturgie’, in: *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 36 (2020), 98–114.

7 Willem Heijting, *De catechismi en confessions in de Nederlandse Reformatie tot 1585. The Catechisms and Confessions of Faith in the Dutch Reformation to 1585* (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica XXVII). Nieuwkoop: De Graaf, 1989 (verder: Heijt); Paul Valkema Blouw, A.C. Schuytvtlot, *Typographia Batava, 1541–1600. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600*. Nieuwkoop: De Graaf, 1998 (verder: TB); Andrew Pettegree, Malcolm Walsby, *Netherlandish Books. Books Published in the Low Countries and Dutch Books Published Abroad before 1601*. Leiden: Brill, 2010 (verder: NB).

tot en met 1600 zijn zo inmiddels ongeveer 85 drukken bekend.⁸ Dat aantal geeft waarschijnlijk een redelijk betrouwbaar beeld van de variatie in zowel de inhoud als de betrokken drukkers. Om de waarschijnlijkheid daarvan nader te kunnen bepalen moet echter ook rekenschap gegeven worden van het aantal onbekende edities. Een eerste, globale verkenning met behulp van *Typographia Batava* waarin ook drukken zijn opgenomen waarvan geen exemplaar bekend is in publiek toegankelijke collecties, laat zien dat van het zelfstandig uitgegeven psalmboek van Datheen of Marnix van St. Allegonde – verder: psalmboek – in de beschreven periode op ongeveer elke acht bekende edities een editie onbekend is en vermoedelijk verloren is gegaan.⁹ In vrijwel alle gevallen gaat het om reeds bekende psalmboekdrukkers.¹⁰ Het is helaas niet vast te stellen in hoeverre het percentage vermoedelijk verloren gegane drukken representatief is. Met ‘vermoedelijk verloren gegane’ drukken bedoel ik overigens zowel niet publiek toegankelijke als daadwerkelijk verloren gegane drukken. Het is namelijk onbekend wat zich precies in particulier bezit bevindt.¹¹

8 Resultaat van het intensieve speurwerk van PThU-promovendus Wouter Kroese tot zover, die zich er, voor zover mogelijk, van heeft verzekerd dat het om verschillende drukken gaat (geraadpleegd 4 november 2021).

9 Vgl. TB 4123-4200 (voor zover duidelijk is dat de Liturgie in de uitgave aanwezig is). Van de paar naar het zich laat aanzien geheel zelfstandig uitgegeven Heidelbergse catechismussen (incl. Liturgie) is van alle genoemde drukken tenminste een exemplaar bekend (TB 1009, 1019-1028). Bij de Bijbels (incl. Nieuwe Testamenten) is problematisch dat de aanwezigheid van een psalmboek (met inbegrip van catechismus en Liturgie) meestal niet op het titelblad vermeld staat en uit de verdere beschrijving van de editie moet worden opgemaakt. Bijbeledities in TB waarvan geen exemplaar in publiek bezit toegankelijk is, zijn echter meestal slechts bekend door vermelding van (een deel van) de titel. Slechts in enkele gevallen is het vrijwel zeker dat het beschreven exemplaar ook een psalmboek moet hebben bevat (bv TB 629, 3725 (waarvan toch twee exemplaren bekend zijn, zie STCN 264130448; psalmboek niet vermeld in USTC 423563)). TB is verwerkt in USTC, maar boeken zijn niet te selecteren op het kenmerk dat geen exemplaar bekend is, althans dergelijke uitgaven staan niet standaard geregistreerd als ‘Lost Book’.

10 Aelbrecht [A[e]lbert] Hendricksz te Delft (TB 4168), Laurens Jacobsz te Amsterdam (TB 4179), Jan Paets (TB 4180, 4187, 4189), Jan Claesz van Dorp te Leiden (TB 4190). Van TB 4144 is de drukker onbekend. TB 4176 heeft betrekking op Peter Hendricksz van Campen te Leeuwarden. N.B.: TB 4138 dient niet te worden meegeteld, aangezien dit dezelfde is als TB 4134 (Willem Heijting, ‘De psalmberijmingen van Marnix en Datheen en het “particulier interest” van de boekverkopers’, in: Willem Heijting, *Profijtlijke boekskens. boekcultuur, geloof en gewin. Historische studies*. Hilversum: Verloren, 2007, 124-142, m.n. 135v (bij nr. 7)); TB 4158 van Aelbrecht Hendricksz zou dezelfde kunnen zijn als Heijting, ‘De psalmberijmingen’, 140 (nr. 33) (als zodanig zeker USTC 427620); van TB 4172 is inmiddels een exemplaar bekend (USTC 422033).

11 Bij een oproep die ik in het voorjaar van 2021 deed naar zestiende en zeventiende eeuwse uitgaven met de (gereformeerde) Liturgie, was de respons weliswaar beperkt, maar kwamen twee zeer zeldzame uitgaven uit 1567 en 1568 in particulier bezit boven water. Als van deze edities niet ook exemplaren in publiek toegankelijke collecties zouden zijn opgenomen, zouden ze verloren

Figuur 1. Portret van Gijsbert Voetius (Christiaan van (II) Geelen, tussen 1815-1826). Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht

Dit artikel wil een bijdrage leveren aan een betrouwbare inschatting van het aantal vermoedelijk verloren gegane (gedrukte) boekedities met de Liturgie. Daarnaast biedt het nieuwe inzichten in de activiteiten van enkele drukkers. Ik gebruik in het vervolg druk en editie als synoniem.

In dit artikel presenteer en bespreek ik een lijst van drukken met de Liturgie, opgenomen in een geschrift van Gisbertus Voetius (1589-1676), in 1611 predikant geworden en vanaf 1634 hoogleraar theologie in Utrecht. De publicatie, *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten (...)*, dateert uit 1641.¹² Ik begin met een korte inlei-

dende schets van de ontwikkeling van de Liturgie. Daarop introduceer ik de data die Voetius aanreikt, analyseer ze en voorzie ze van enkele kanttekeningen. Vervolgens wil ik met een statistische methode die zich bewezen heeft, laten zien in hoeverre deze gegevens geëxtrapoleerd kunnen worden. Tot slot trek ik enkele conclusies.

Bij dit alles is een nadere afbakening van de periode nauwelijks noodzakelijk. In 1639 vindt de wordingsgeschiedenis van de Liturgie een afsluiting in wat als een voorlopige codificatie kan worden beschouwd.¹³ Daaraan ligt, voor zover bekend, niet direct een kerkelijk of wereldlijk besluit ten grondslag. De

zijn geacht, hoewel er dus nog wel degelijk exemplaren bestaan. Opmerkelijk genoeg lijkt Bruni, Pettegree, *Lost Books*, hoegenaamd geen aandacht te besteden aan de vraag wat 'lost' precies betekent. Het lijkt gedefinieerd te worden als: niet publiek bekend/toegankelijk.

12 De edities staan gegroepeerd in drie overzichten in Voetius, *Catechisatie*, in het hoofdstuk 'Aen-merckingen Over den Tijtel des boecks ende de Voor-reden', in par. II die de titel 'In 't bysonder' draagt (k. B6^v): k. B7^v-B8^v, B8^v-C^r en C2^{r-v}.

13 Vgl. H.H. Kuyper, *De Post-acta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden (...)*. Amsterdam/Pretoria: Höveker & Wormser, 1899, 409-412. Kuyper beschouwt de 'afzonderlijke uitgave van de Belijdenisgeschriften en liturgische formulieren' van Cloppenburg uit 1639 als 'een der meest correcte', namelijk een waarin de besluiten van de synode van Dordrecht 1618-19 verwerkt zijn (410 – nt 1). Kuyper lijkt te doelen op *Catechismus, ofte Onderwysinghe in de christelijke leere (...)*. Amsterdam: Evert Cloppenburg, 1639 (USTC 1013577).

teksten, in het bijzonder die van het kinderdoopformulier waarin tot dan toe de meeste wijzigingen plaatsvonden, hebben vanaf dat moment eenvoudigweg een min of meer vaste inhoud.¹⁴ De teksten wijzigen nog slechts in zeer beperkte mate, hoewel er tussen de edities kleine verschillen blijven. Er is namelijk niet zoiets als een 'editio typica' waaraan gerefereerd kan worden. Wel krijgen de Bijbelcitaten een vaste vorm. Die worden aangepast aan de kort tevoren, in 1637 verschenen zogenaamde Statenvertaling. Voetius noemt edities variërend van 1566 tot en met 1634 en blijft daarmee binnen het tijdvak 1566-1639.

De Liturgie

De algemeen als eerste editie aanvaarde uitgave van het psalmboek van Petrus Dathenus is in 1566 gedrukt bij Michiel Chieraet in Heidelberg.¹⁵ Dathenus is op dat moment predikant van de Nederlandse migrantengemeente in Frankenthal. Het voorwoord is gedateerd 25 maart 1566. Wanneer het boek van de persen komt is onduidelijk. Heel veel later zal dit niet zijn geweest. In hetzelfde jaar verschijnen nog tenminste vier andere edities van het psalmboek, alle anoniem of geanonimiseerd, soms zonder (volledige) Liturgie. Een van de vier is terug te voeren op de Deventer drukker Simon Steenberg († 1596), een ander op de Gentse Gislenus Manilius († 1573).¹⁶ Dat laatste hoeft niet te verbazen. Dathenus heeft in het laatste kwartaal van 1566 Gent als uitvalsbasis. Al eerder dat jaar zouden zijn psalmen bij een hagenpreek gezongen zijn.¹⁷ Uit het volgende jaar, 1567, zijn bij boekwetenschapper Willem Heijting in 2007 nog eens acht edities bekend. Daarna loopt het aantal snel terug, naar mag worden aangenomen vanwege de snel groeiende repressie in de Nederlanden. Heijting schat het aantal gedrukte exemplaren in de eerste twee jaren op 20.000.¹⁸ Het aantal bewaard gebleven en bij het schrijven van zijn artikel

14 Vgl. Free[r]k de Jong, Klaas-Willem de Jong, 'Van Forme naar Formulier. Het ontstaan en de ontwikkeling van het klassieke gereformeerde doopformulier in de Nederlandse Reformatie', in: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 14 (1998), 7-59.

15 J.N. IJkel, W. van 't Spijker, *De Psalmen Davids door Petrus Dathenus. Met Catechismus, Formulieren, en Gebeden. Facsimile van de uitgave 1566*. Houten: Den Hertog, 1992. Zie voor de oorspronkelijke uitgave USTC 411331.

16 Zie resp. USTC 421506 en 402843. Vgl. Heijting, 'De psalmberijmingen', 135.

17 Vgl. Th. Ruys jr., *Petrus Dathenus*. Utrecht: Ruys, 1919, resp. 62-64 en 234.

18 Heijting, 'De psalmberijmingen', 128v. Per editie komt dat gemiddeld op ongeveer 1500 exemplaren. Huib Noordzij, *Rechtzinnig, vroom en strijdvaardig. Protestantse boek- en leescultuur in de Nederlanden (ca. 1550-1660)*. Z.p. [Kampen]: Brevier, z.j. [2017], 156v, geeft ook voor latere decennia voor uiteenlopende uitgaven getallen die in dezelfde richting gaan. Heijting gaat uit van de bekende

publiekelijk toegankelijke exemplaren bedraagt in zijn inventarisatie 30.¹⁹ Per editie loopt het aantal exemplaren uiteen van een tot acht. Dit relatief hoge aantal van acht exemplaren heeft betrekking op een van de drie van eigen naam en plaats van de drukker voorziene edities, namelijk die van Abel Clemence te Rouen.²⁰ Het feit dat van de helft van de edities slechts één exemplaar bekend is, wijst erop dat het om toevalstreffers gaat. Daaraan zal vooral debet zijn dat het kwetsbaar, aan slijtage onderhevig gebruiksgoed betreft. De kans dat in deze jaren een of meer edities verloren zijn gegaan, lijkt derhalve alleen al op basis van deze gegevens groot, al is onduidelijk om hoeveel het gaat. Dat is niet wezenlijk anders in de verdere periode tot 1639, het al eerder genoemde jaar waarin de Liturgie een min of meer haar definitieve gestalte krijgt en dat we daarom in het reeds genoemde project 'The Dynamics' als laatste jaar van de onderzoeksperiode aanhouden.

In de regel is de Liturgie in het psalmboek van Dathenus als integraal onderdeel direct achter de uit 1563 daterende Heidelbergse catechismus – verder: catechismus – opgenomen. Vanaf de eerste publicatie van de Nederlandse vertaling van de catechismus bestonden zelfstandige edities van de catechismus, maar hieraan zijn aanvankelijk slechts een aantal gebeden toegevoegd.²¹ Soms staan catechismus en Liturgie op het titelblad van een psalmboek en gaat het om een zelfstandige boekeenheden met een eigen titelpagina, die dus ook als zodanig verhandeld zou kunnen worden. Geheel op zichzelf staande drukken van de catechismus vormen voor zover bekend slechts een relatief klein deel van het totaal aan uitgaven met de Liturgie. Veel belangrijker is daarentegen de vorm waarin het psalmboek van Dathenus, met daarop volgend catechismus en Liturgie, vooraf wordt gegaan door een Bijbel of een Nieuwe Testament. Dit wordt eerst vanaf 1581 meer gebruikelijk, hoewel ook een enkele oudere editie bekend is.²² Het titelblad van de Bijbel of het Nieuwe Testament vermeldt het werk van Dathenus vrijwel nooit, ook niet als het psalmboek er integraal deel van uitmaakt. Als het psalmboek is opgenomen, dan ook de catechismus en de Liturgie. Een zelfstandige uitgave van de Liturgie komt in de periode die

edities. In werkelijkheid kunnen dat er ook meer zijn geweest, zodat het genoemde totaal dan hoger uitkomt.

¹⁹ Heijting, 'De psalmberijmingen', 135v.

²⁰ Zie voor de context Philip Benedict, *Rouen during the Wars of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 47–164. Het grote aantal bewaarde exemplaren van deze ene editie is moeilijk te verklaren. Een verhoudingsgewijs hoge oplage kan een reden zijn, maar meer dan een mogelijkheid is het zonder nadere gegevens niet.

²¹ Vgl. Heijt B 12.

²² Heijt B 12.22 (1568) vormt een vroege uitzondering, waarin overigens de psalmberijming ontbreekt.

Voetius opsomming bestrijkt niet voor, wel bestaat een enkele uitgave met een deel van de Liturgie.²³

Er gaat vrijwel geen jaar voorbij zonder edities waarin de Liturgie is opgenomen. Geregeld heeft een drukker in een jaar verschillende edities op zijn naam staan. De Leidse Andries Verschout bijvoorbeeld, die we ook in het vervolg nog zullen tegenkomen, deed in 1578 eenmaal een psalmboek in 16° verschijnen en een zelfstandige uitgave van de catechismus (met de Liturgie) in 8°.²⁴ Paulus van Ravesteyn deed afgaande op de titelpagina in 1624 net als in 1628 twee maal een Bijbel in 8° het licht zien.²⁵

Voetius' Catechisatie

De titel geeft aan waarover het gaat: *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten (...)*. De gereformeerde Gisbertus Voetius bespreekt in 1641 de in 1640 verschenen *Onderwysinge in de Christelijcke leere*. Deze *Onderwysinge* bevat een nieuwe remonstrantse catechismus, enkele liturgische formulieren en gebeden. Het is een anoniem geschrift waarachter de remonstrantse voor mannen Simon Episcopius (1583-1643) en Johannes Wtenbogaert (1557-1644) schuilgaan. Voetius plaatst een en ander in een gereformeerd perspectief. Hij ziet zich in dat verband gedwongen uitvoerig in te gaan op de redactie van de tweede vraag die in de Gereformeerde Kerk bij het dopen van een kind aan de ouders gesteld werd. Deze betreft hun instemming met de geloofsleer. In

23 *Forme om den H. Doop wt te richten*. Delft: Aelbrecht Hendricksz, 1586 (Heijt B 12.17 – aant. 1; TB 1965; STCN 109647033). PThU-promovendus Wouter Kroese ontdekte het belang van deze editie – met alleen een deel van de liturgische formulieren, zonder de zogenaamde christelijke gebeden – voor de ontwikkeling van de Liturgie. Deze zal uitgegeven zijn in het kader van de nationale synode van 's-Gravenhage in dat jaar. Erik A. de Boer bereidt over het verband tussen deze synode en de liturgische formulieren een publicatie voor voor het *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* (vermoedelijk: 37 (2022)).

24 In 16°: Heijt B 12.39; TB 4157; USTC 428607 (N.B.: bij toeval ontdekte ik dat het onder deze uitgave in USTC gerangschikte exemplaar van de A Lasco Bibliotheek te Emden in 8° is; zie voor de druk hieronder in de in dit artikel opgenomen lijst nummer 7).

25 Ravesteyn kent twee drukken met 1624 op de titelpagina die in sommige catalogi niet goed onderscheiden zijn. De ene draagt de titel *Biblia: dat is: De gantsche H. Schrift (...)* (USTC 1029506 (vgl. STCN 841307830, met in de illustraties het titelblad en de colofon van de andere, hierna te noemen druk)); vgl. BS 1624.B.dut.PvR.a; juiste titelblad in scan <https://books.google.nl/books?id=ogepGBwLw9AC&pg=PA4#v=onepage&q&f=false>. De andere druk, *Biblia: dat is: De gantsche Heylige Schrifture (...)*, is niet opgenomen in STCN en USTC, wel in WorldCat (vgl. ProQuest 1029506). Het colofon vermeldt als drukjaar 1623. Zie voor 1628 met vergelijkbare hoofdtitels resp. USTC 1013091 en 1013090.

Figuur 2. Gisbertus Voetius, *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten* (...) (Utrecht: Esdras Willemsz Snellaert, 1641), titelpagina. Collectie Gereformeerde Bijbelstichting, Leerdam. © foto: Sam Zwemer

dat verband haalt hij onder meer een aantal edities aan die zijn visie op de juiste redactie van die vraag onderbouwen, namelijk dat het om een exclusieve instemming met de gereformeerde leer zou gaan. De lijst met edities die uit deze verwijzingen op te maken valt, vormt zoals al aangegeven de basis voor het onderzoek dat ik in dit artikel presenteer.

Hoewel de verwijzingen van Voetius staan in het kader van een bepaalde bewijsvoering, heb ik op basis van de resultaten van het onderzoek geen reden te twijfelen aan de betrouwbaarheid.²⁶ Een substantieel aantal titels is te traceren, ook als die titels nu slechts uit een vermelding in de literatuur bekend zijn en er geen publiekelijk toegankelijk exemplaar meer van lijkt te bestaan. Een belangrijk deel van Voetius' geschrift bestaat uit een herdruk van het geschrift van zijn opponenten.²⁷ Dit is voor zover ik kan nagaan integraal, zonder wijziging, overgenomen. Dit sluit uiteraard een fout in de door Voetius aangeleverde kopij of een drukfout niet uit. Een voorbeeld daarvan is het volgende. In zijn polemieek met Episcopius en Wtenbogaert refereert Voetius aan twee incidenten in Amsterdam. In doopdiensten hadden beiden geweigerd onomwonden te antwoorden op de hiervoor aangehaalde tweede doopvraag die aan de ouders en aan hen als getuigen werd gesteld.²⁸ Ze vonden aantoonbaar plaats in 1613, terwijl Voetius tweemaal, consequent, het jaartal 1617 gebruikt.²⁹ Voor het onderzoek waarvan ik in dit artikel verslag doe, is echter belangrijker dat Voetius niet altijd even trefzeker is in de vermelding van de formaten van de edities met de Liturgie waarnaar hij verwijst. Ik ga daar in het vervolg nog uitvoeriger op in.

Voetius heeft naar eigen zeggen alle exemplaren die hij beschrijft onder ogen gehad, een belangrijk deel zelfs twee keer, in 1617 – 'ten deele by my, ten deele by een van mijne goede Vrienden'³⁰ – en in of kort voor 1641: 'Alle dese Exemparen van 1557 tot 1618, hebben wy nu wederom van nieuws nagesien'.³¹ Over de latere

26 Vgl. Pettegree, 'The Legion', 26, die aanbeveelt 'to accept the probability that when careful contemporaries recorded the existence of a book, this book did indeed exist'. Vgl. echter ook idem, 25: 'The probability that a certain source (...) can be relied upon always has to be carefully weighed'.

27 Vgl. *Onderwysinge in de Christelijcke Religie, Ghestelt Bij Vragen ende Antwoorden na de Belijdenisse der Remonstrants-Ghereformeerde Christenen. Midtsgaders der selfder formulieren ende Ghebeden, des H. Doops ende des H. Avondtmaels* [Rotterdam: Ioannes Naeranus, 1640]. Over dit geschrift hoop ik later uitgebreider te publiceren. Over het auteurschap: H.C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd* III. Amsterdam: Rogge, 1876, 292, 326.

28 Beschreven in De Jong, Kroese, 'Onenigheid'.

29 Voetius, *Catechisatie*, k. B6^r, B7^r. Dit is niet in de errata bij het boek gecorrigeerd.

30 Idem, k. B6^v. Vgl. ook de titel boven dit artikel.

31 Idem, k. C2^v. Vgl. idem, k. B6^v: 'Welcke alle ten deele by my, ten deel by een van mijne goede Vrienden, ghesien ende ghehanteert zijn in den jare 1617: Het zal gaan om het onderzoek waarvan

periode uit hij zich iets onduidelijker: ‘de boecken die voor-handen zijn’. In een één jaar ouder geschrift (1640) maakt zijn Leidse collega en geestverwant Jacob Trigland in het kader van de Amsterdamse doopkwestie die Voetius aansnijdt, melding van de voorraad van de Amsterdamse boekverkoper en drukker Marten Jansz. Brandt, ‘de welcke alle die exemplaren in handen heeft’.³² Is deze verzameling het referentiepunt voor Voetius’ beschrijving geweest? Of speelt een rol dat Trigland hier degene aanbeveelt die uiteindelijk ongeveer een kwart van zijn uitgaven zou verzorgen en zijn toch ook elders edities geraadpleegd?³³

Voetius’ edities

Voetius duidt de edities aan, zoals hij ze aantreft. Hij lijkt daarbij steeds uit te gaan van het titelblad van de uitgave die hij voor zich heeft. Het is echter bij Bijbels en Nieuwe Testamenten niet uitgesloten dat het in feite om een als zelfstandige eenheid te beschouwen psalmboek gaat die mee is ingebonden.³⁴ Bij de niet geïdentificeerde edities valt dit uit de aard der zaak niet te achterhalen. Vier beschrijvingen zijn bij Voetius zo algemeen dat ze niet bruikbaar zijn. In de eerste plaats is dat de druk uit 1566 die Voetius opvoert. Daarvan vermeldt hij alleen dat het een psalmboek is geweest in 12°. Met alleen deze gegevens kan niet worden vastgesteld of de druk geïdentificeerd kan worden of als verloren beschouwd moet worden. In het vermelden van formaten blijkt Voetius namelijk niet altijd even nauwkeurig te zijn geweest. Zo classificeert hij een editie uit 1557 (eigenlijk: 1567) als 12°, terwijl het met zeer grote waarschijnlijkheid om 16° gaat.³⁵

kort verslag gedaan is in: *Klaer ende grondich Tegen-vertough, van eenige Kercken-Dienaren van Holland ende West-Vrieslandt* (...). 2^e dr. Amsterdam: Marten Jansz. Brandt, 1617, 84v; zie verder ‘Voor-reden Gestelt teghen de Voor-reden van den Remonstrantschen Catechismus’, in: Jacob Trigland, *Opuscula Jacobi Triglandii. Dat Is, Verscheyden Boecken en Tractaten*. Amsterdam: Marten Jansz Brandt, 1640.

32 Trigland, *Opuscula*, ‘Voor-reden’, k. (****)2. Trigland noemt zonder verdere specificatie vier jaartallen: 1557, 1571, 1574 en 1579. Drie hiervan komen ook voor in de lijst van Voetius. Drukker Marten Jansz. Brandt (ca. 1589-90 – 1649) heeft voor zover ik kan nagaan zelf geen uitgave met de Liturgie in zijn fonds gehad. Wel drukte hij een Nederlandse-Latijnse versie van de catechismus, maar zonder volledige Liturgie (vgl. *Catechesis Religionis Christianae* (...) (USTC 1013455)). Vgl. voor Brandt de tweedelige scriptie van M.J.H. Aalderink, ‘Voor rechtzinnigheid én vroomheid, Marten Jansz Brandt (16130-1649): 37 jaar tromgeroffel van “Soete Marten”’. Amsterdam: UvA, 2001 (UB UvA OCLC 150422261), die ik overigens niet zelf heb ingezien.

33 Zie STCN, USTC.

34 Zoals in het hieronder gepresenteerde nummer 15. Volledigheidshalve: bij een psalmboek is het in theorie denkbaar dat een zelfstandige catechismus is bijgebonden.

35 In de lijst hierna nummer 1.

Ook in de twee andere onbruikbare beschrijvingen komt onnauwkeurigheid in de bepaling van het formaat naar voren.³⁶ Voetius noemt daar een 'kleyne Psalmboek' van Paulus Ravesteyn uit 1634, vervolgens een 'Bybel in groot 8. by den selven anno 1628' – tot zover is hij voldoende concreet – en vervolgt dan met 'ende een ander Bybel in kleyner 8. ende noch een in kleyne 8.' Vermoedelijk gaat het om een kleiner formaat als 12° of eventueel zelfs 16°. Ik laat ze buiten beschouwing, omdat met name zonder jaartal niet vastgesteld kan worden of het om nog altijd voorhanden of verloren uitgaven gaat.³⁷ Tot slot laat ik een editie buiten beschouwing die Voetius bij een eerdere exercitie in 1617 zegt te hebben ingezien, als een van de toen 18 exemplaren: 'een Psalmboek dunckt my noch in memorie te zijn tot Alcmaer 1605'.³⁸ Ook dit is te weinig specifiek.

Ik heb de edities die Voetius noemt hieronder chronologisch gerangschikt en steeds achtereenvolgens zo weergegeven:

- [volgnummer] [(andere nummers met edities van dezelfde drukker)]
- [jaar van uitgave]
- [genre zoals Voetius het aanduidt (hij biedt geen titels), aangevuld met eventuele verdere aanwijzingen: Bijbel, catechismus, NT (Nieuwe Testament), of psalmboek]
- [plaats van uitgave, in hedendaagse spelling]
- [drukker, in de spelling van Voetius³⁹ [eventueel: thans gangbare weergave]]
- [formaat]
- [eventueel: verdere elementen uit de beschrijving van Voetius]
- [Nieuwe regel,] A: [literatuur betreffende de editie en/of verwante edities; eigen opmerkingen]
- [Nieuwe regel,] B: [conclusie]

36 In dit verband moeten ook nog twee beschrijvingen in het zeer zeldzame 18° genoemd worden, al kan niet geheel worden uitgesloten dat een van beide of zelfs beide juist zijn (in de lijst hierna de nummers 2 en 18).

37 Het betreft het tijdvak tussen de synode van Dordrecht (1618-19) en het verschijnen van de Bijbel, in Voetius' woorden, 'van de nieuwe Translatie', ofwel de zogenaamde Statenvertaling uit 1637. In dit tijdvak komen buiten de geïdentificeerde Bijbels uit 1628 (zie nt 25) in BS dan de volgende bekende drukken van Van Ravesteyn in aanmerking (voor zover formaat bekend alle in 8° overigens): 1620: 1620.B.dut.PvR.a ('No copy known'); 1624 – zie eveneens nt 25; 1631: 1631.B.dut.PvR.a (= FH (C.A. Höweler, F.H. Matter, *Fontes hymnodiae Neerlandicae impressi 1539-1700. De melodieën van het Nederlandstalig geestelijk lied 1539-1700. Een bibliografie van de gedrukte bronnen* (Bibliotheca bibliographica Neerlandica 18). Nieuwkoop: De Graaf, 1985) Bib/Dath 1631). Naast deze drukken zijn er wellicht nog meer, vermoedelijk verloren gegane drukken.

38 Voetius, *Catechisatie*, k. C2^v.

39 Vgl. voor de drukkers ook de Drukkersthesaurus van de STCN.

Onder A staan een of meer bijpassende verwijzingen naar naslagwerken en andere inventarisaties, achtereenvolgens voor zover beschikbaar: FH, Heijt (X⁴⁰ / Y⁴¹), TB, NB, BS, Dathenus⁴², USTC, eventueel voorzien van kort commentaar. Verder vermeld ik dat bij geïdentificeerde edities de mogelijkheid open moet worden gehouden dat er in een jaar naast bekende ook onbekende drukken zijn verschenen.⁴³ Ik gaf hiervoor al enkele voorbeelden van meer edities in eenzelfde jaar bij dezelfde drukker.⁴⁴

Onder B staat de conclusie. Hierin zijn twee hoofdonterscheidingen opgenomen. 1) Geïdentificeerd: er is een in beginsel publiek toegankelijk exemplaar bekend met hetzelfde jaartal, dezelfde drukker en hetzelfde of, zeker bij een kleiner formaat, hetzelfde of een ander klein formaat. Betreft het niet hetzelfde genre, dan hangt identificatie af van de verdere beschikbare gegevens. 2) Vermoedelijk verloren: er is geen exemplaar bekend als onder 1), maar als het bestaan eerder vermeld is, dan wordt dat aangegeven. Hieronder vallen ook mogelijke exemplaren van edities in particulier en openbaar bezit die om uiteenlopende redenen online en/of in bibliografische repertoria niet te vinden zijn.

1: 1557 [1567], psalmboek, Rouen, Abel Clemence, 12°.

A: In 16°: FH Dath 1567^f; Heijt B 12.13 / 12; TB 4133; NB 4127; Dathenus 1567g; USTC 411367.

B: Geïdentificeerd.

2: 1568, psalmboek, z.pl., NN, 18°, 'met Romeyn ghedruckt'.

A: In 12°: FH 1568^c; Heijt B 12.23 / 15; TB 4140; NB 4208; Dathenus 1568b; USTC 415380.

B: Geïdentificeerd.

3: 1568, psalmboek, z.pl., NN, 12°, 'met een printe van eenen boom, ende een man met de bijle in de hand, hebbende in haren omloop dese spreuke geschreven: Alle boom die geen goede vruchten en draeght etc.'

40 Heijt (*De catechismi*).

41 Naar het overzicht in Heijting, 'De psalmberijmingen', 134-142.

42 Volgens het overzicht in Van der Knijff, *Heilige gezangen*, 513-562.

43 Pettegree, 'The Legion', 10, noemt als productietijd van een 'big book' achttien maanden. Van een 'big book' zal bij een psalmboek in combinatie met een Bijbel of een NT bij grotere formaten als 4° sprake zijn. Zeker in die gevallen zijn meer verschillende drukken in een jaar minder waarschijnlijk (vgl. de twee drukken Ravesteyn met 1624 op de titelpagina, waarvan een volgens het colofon in 1623 is geproduceerd (nt 25)).

44 Verder moet in tijden van aangescherpte regelgeving niet worden uitgesloten dat de drukker gekozen heeft voor een ouder, gefingeerd jaartal om zich van vervolging te vrijwaren.

A: Mogelijk TB 4144 (NB 4213; USTC 427619) in 12° (geen ex. bekend). Op basis van de beschrijving zal Willem Gailliart te Emden de drukker zijn geweest (vgl. een psalmboek uit 1569 psalmboek (FH 1569^b; Heijt B 12.26 / 17; TB 4145; NB 4221; Dathenus 1569a; USTC 421585)). Uit 1568 is van hem wel een NT zonder psalmboek bekend, met een als zelfstandige boekeenheden te beschouwen catechismus en Liturgie (Heijt B 12.22; TB 3685; NB 4718; BS 1568.NT.dut.WG.b; USTC 408113; vgl. ook USTC 2213351 die ondanks aparte catalogisering dezelfde lijkt als USTC 408113).

B: Vermoedelijk verloren (maar mogelijk wel bekend).

4: 1571, Bijbel, z.pl., NN, 4°.

A: TB 571; BS 1571.B.dut.JC1.a; USTC 421643, waarbij in de genoemde bekende exemplaren overigens volgens BS niet altijd een psalmboek is ingebonden. Het psalmboek is een zelfstandige bibliografische boekeenheden, van een eigen titelpagina voorzien (FH 1572^b; Heijt B 12.29 / 20; TB 4148; Dathenus 1572a; USTC 421647).
B: Geïdentificeerd.

5: 1572, psalmboek, z.pl., NN, 12°, 'met een printe voor op, daer een man op eenen bergh klimt, hebbende rontom haer dit devijs: Absque labore nihil.'

A: Niet te traceren. De druk zal kunnen worden toegeschreven aan Nicolaes Gevaerts te Wesel (vgl. een psalmboek in 12° uit 1573 (FH 1573^b; Heijt B. 12.31 / 21; TB 4151; NB 4238; Dathenus 1573a; USTC 415309)).⁴⁵

B: Vermoedelijk verloren.

6 (7, 13): 1573, NT, Leiden, Andries Verschouten [Verschout], 'met de Annotatien Marlorati'.

A: BS 1573.NT.dut.AV.a ('no copy known'). De vermelding van deze uitgave is een aanwijzing dat Verschout eerder in Leiden als drukker actief is geweest dan de oudste van hem bewaard gebleven uitgave (1575) suggereert.⁴⁶ Volgens belastinggegevens zou hij sinds 1574-75 in de stad woonachtig zijn.⁴⁷

45 Vgl. ook Paul Valkema Blouw, 'An Unknown Dutch Printer in Germany: Nicolaes Gevaerts in Wesel and Homberg, 1571-1579 (1580?)', in: Ton Croiset van Uchelen, Paul Dijstelberge (red.), *Dutch Typography in the Sixteenth Century. The Collected Works of Paul Valkema Blouw* (Library of the Written World 18, The Handpress World 12). Leiden/Boston: Brill, 2013, 851-882.

46 Vgl. USTC 421704.

47 Paul Valkema Blouw, 'The first Printers of the City of Leiden, Jan Moyt Jacobsz and Andries Verschout, 1574 to 1578', in: Van Uchelen, Dijstelberge, *Dutch Typography*, 349-360, m.n. 356; vgl. J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Bibliotheca bibliographica Neerlandica VI). Nieuwkoop: De Graaf, 1974, 508.

B: Vermoedelijk verloren.

7 (6,13): 1578, psalmboek, [Leiden,] Andries Verschouten [Verschout], 8°.

A: FH 1578^a; Heijt B 12.38 – nt 1 / 27; TB 4156; NB 4251; USTC 421791; psalmboek met op het titelblad tevens onder meer ‘Midtsgaders den Christelicken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden’. Bibliografisch gezien gaat het bij catechismus en Liturgie om een zelfstandige boekeenheden, met een eigen titelblad (in USTC ook apart gecatalogiseerd: 421790).

B: Geïdentificeerd.

8 (9, 14, 15, 18): 1579, psalmboek, Leiden, Jan Paets, 8°.

A: Psalmboek: FH 1579^f; Heijt – / 31; TB 4161 (vgl 4162); NB 4264 (vgl. 4262); Dathenus 1579a; USTC 428641. Catechismus en Liturgie staan op het titelblad van het psalmboek vermeld. Net als bij nummer 7 gaat het om een bibliografisch zelfstandige eenheid, met een aparte titelpagina (Heijt B 12.43 – nt 1; NB 7026). Deze is echter in TB en USTC niet apart gecatalogiseerd.

B: Geïdentificeerd.

9 (8, 14, 15, 18): 1579, psalmboek, Leiden, Jan Paets, 12°.

A: FH Dath 1579^a; Heijt B 12.44 / 36 (16°); TB 4163 (16°); NB 4258; Dathenus 1579f; USTC 428642⁴⁸.

B: Geïdentificeerd.

10: 1580, psalmboek (Marnix), Antwerpen, Gillis vanden Rade.

A: FH Marnix 1580, TB 1027; NB 4271; USTC 401859 (met vaak bijgebonden, van eigen titelpagina voorzien en als bibliografisch zelfstandig te beschouwen catechismus (en Lit)) (USTC 401854; Heijt B 12.49 / –)).

B: Geïdentificeerd.

11: 1581, Bijbel, Delft, Aelbert Hendricksz, 8°.

A: FH Bib/Dath 1581; Heijt B 12.51 / 40; TB 580; BS 1581.B.dut.AH.a; Dathenus 1581a; USTC 422008.

B: Geïdentificeerd.

12: 1581, Bijbel, Delft, Cornelis Jansz, 4°.

48 Vgl. USTC 421870.

A: Psalmboek als zelfstandige boekeenheden met eigen titelpagina bij deze Bijbel: FH Dath 1581^b; Heijt B 12.53 / 43(b); TB 579 (Bijbel); NB 4282; Dathenus 1581d (nt 1); USTC 421989, vgl. voor de Bijbel als geheel 421990.

B: Geïdentificeerd.

13: 1582, psalmboek, [Leiden,] Andries Verschouten [Verschout], 16°.

A: Niet te traceren.

B: Vermoedelijk verloren.

14 (8, 9, 15, 18): 1584, psalmboek, Jan Paets ende Jan Bouwensz, 8°.

A: Niet te traceren. Deze past in een reeks van enkele tientallen edities psalmboeken en Bijbels, door Jan Paets al dan niet samen met Jan Bouwensz gedrukt.

B: Vermoedelijk verloren.

15 (8, 9, 14, 18): 1585, NT, Jan Paets ende Jan Bouwensz, 8°, 'met de Annotatien Marlorati'.

A: Mogelijk BS 1585.NT.dut.JPJ.a (USTC 422323) met bijgebonden psalmboek (FH Dath 1585; Heijt B 12.61 / 48; TB 4175; NB 4296; Dathenus 1585a; USTC 422324).

B: Geïdentificeerd.

16: 1586, psalmboek, Dordrecht, Jasper Trojen [Troyens], 16°.

A: Niet te traceren. In navolging van Briels is steeds aangenomen dat Troyens in 1589 uit Antwerpen naar Dordrecht verhuisde.⁴⁹ De vermelding van deze editie geeft reden aan te nemen dat hij al eerder na de val van Antwerpen in 1585 vertrok. Hij was in Antwerpen betrokken bij de uitgave en verkoop van een psalmboek, in 12° (FH 1578^d; Heijt B 12.36 / 28; NB 4252; Dathenus 1578b; USTC 442340).

B: Vermoedelijk verloren.

17: 1587, psalmboek, Amsterdam, Cornelis Claesz.

A: Niet te traceren. Dit is de eerste van enkele nu nog bekende psalmboeken in het verder omvangrijke fonds van Cornelis Claesz. De eerstvolgende bekende door hemzelf gedrukt dateert uit 1598 (FH Dath 1598^b; TB 4194; NB 4334; USTC 429804).

B: Vermoedelijk verloren.

49 Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers*, 476.

18 (8, 9, 14, 15): 1587, psalmboek, Leiden, Jan Paets, 18°.

A: In 16°: FH 1587^a; TB 4178; NB 4303; Dathenus 1587b; USTC 422537.

B: Geïdentificeerd.

19: 1594, psalmboek, Amsterdam, Laurens Jacobsz, 12°.

A: Niet te traceren. Vgl. van dezelfde drukker psalmboek uit 1587 (TB 4179; NB 4302; USTC 427623; geen publiek toegankelijk exemplaar bekend), een psalmboek in 16° uit 1591 (NB 4310; Dathenus 1591d; USTC 441395). Zie ook hierna nummer 20.

B: Vermoedelijk verloren.

20: 1597, psalmboek, Alkmaar, Jacob de Meester voor Laurens Jacobsz.

A: Niet te traceren. De editie past in een in deze jaren vaker voorkomend drukken door Jacob de Meester en anderen in opdracht van Laurens Jacobsz. (vgl. bijvoorbeeld het psalmboek in 8° uit 1595 (TB 4188; NB 4323; Dathenus 1595a; USTC 429621)).

B: Vermoedelijk verloren.

21 (23, 27, 28): 1603, NT, 's-Gravenhage, Hilbrand Jacobsz, 8°, 'met de annotatien Marlorati'.

A: BS 1603.NT.dut.HJvW1.a (niet in USTC).

B: Geïdentificeerd.

22 (21, 26, 27): 1606, NT, ['s-Gravenhage,] Hillebrand Jacobsz, 8°.

A: BS 1606.NT.dut.HJvW1.a (USTC 1514783). Het mee ingebonden psalmboek is een bibliografisch zelfstandige boekeenheden met een eigen titelpagina (vgl. USTC 1514785).

B: Geïdentificeerd.

23: 1607, psalmboek, Amsterdam, Jan Bartholome[e]usz.

A: Niet te traceren. De werkzaamheden van deze drukker speelden zich met name af op het vlak van het boekbinden.⁵⁰ Er zijn twee uitgaven op zijn naam bekend, beide uit 1611 en voor hem gedrukt (USTC 1030430 en 1506785).

B: Vermoedelijk verloren.

50 Vgl. E.W. Moes, C.P. Burger jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* IV. 's-Gravenhage: Van Langenhuysen, 1915, 374; *De Navorscher* 17 (1867), 86v.

24: 1608, catechismus, Arnhem, Jan Jansz, 8°.

A: Niet te traceren, al valt deze editie te identificeren met een kavel uit een veilingcatalogus van Le Long.⁵¹ Van Jan Jansz. is verder geen psalmboek of catechismus bekend, alleen een Bijbel uitgegeven in samenwerking met Jan Evertsz Cloppenburgh te Amsterdam. Wellicht dat ook deze catechismus zijn oorsprong vindt in Amsterdamse contacten.⁵²

B: Vermoedelijk verloren (maar bestaan bekend).

25: 1608, NT, Dordrecht, Jacob Canin, 8°.

A: BS 1608.NT.dut.JC.a ('no copy known').

B: Vermoedelijk verloren (maar bestaan bekend).

26 (21, 22, 27): 1610, NT, [’s-Gravenhage,] Hillebrand Jacobsz, 8°.

A: BS 1610.NT.dut.HJvW1.a (geen vindplaatsen).

B: Vermoedelijk verloren (maar bestaan bekend).

27 (21, 22, 26): 1613, NT, [’s-Gravenhage,] Hillebrand Jacobsz, 8°, 'Het selfde Nieuwe Testament' [als 1610, nummer 26].

A: BS 1613.NT.dut.HJvW1.a; USTC 1025721. Het mee ingebonden psalmboek is een bibliografisch zelfstandige boekeenheden, met een eigen titelpagina (vgl. USTC 1025722: in 4°; volgens WorldCat in 8°).

B: Geïdentificeerd.

28: 1614, psalmboek, Amsterdam, Jacob Isbrantsz Bosch, 12°.

A: In 8°: FH Dath 1614^b; Dathenus 1614e; USTC 1030394.

B: Hoewel een andere druk dan de hier aangeduide niet uitgesloten kan worden, neig ik er mede op basis van het voor zover bekend beperkte fonds van Bosch ertoe, ondanks dit verschil in formaat, deze vermelding van Voetius als geïdentificeerd te beschouwen.

29: 1615, psalmboek, Amsterdam, Hendrick Barentsz, 12°.

A: Niet te traceren. Dit is een van de twee vermoedelijk verloren gegane uitgaven van een psalmboek in het fonds van de rooms-katholieke Hendrick Barentsz.⁵³

B: Vermoedelijk verloren.

51 [Isaac le Long,] *Bibliotheca Selectissima, Sive Catalogus Librorum (...)*. Amsterdam: Salomon Schouten, 1744, Oct. nr. 973.

52 Ferry Reurink, 'Het uitgebreide netwerk van Jan Jansz, boekverkoper, uitgever en drukker te Arnhem', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 33 (2013), nr. 3, 151-156 (m.n. 152).

53 Voor de andere uitgave: [Le Long,] *Bibliotheca Selectissima*, Oct. nr. 1220.

30 (31, 35): 1620, NT, Amsterdam, Hendrick Laurentsz, 8°.

A: BS 1620.NT.dut.HL.a ('no copy known'). Vgl. ook het werk waarbij zijn vader, Laurens Jacobsz, betrokken was (nummers 19 en 20).

B: Vermoedelijk verloren.

31 (30, 35): 1623, NT, Amsterdam, Hendrick Laurentsz, 8°.

A: NT niet in BS of elders in de geraadpleegde bronnen. Wel in hetzelfde jaar in 8° bij dezelfde drukker een zelfstandige uitgave van de catechismus (met Liturgie) (UB UvA Allard Pierson Depot OTM: O 92-6; volgens USTC 1013313 in 4°).

B: De catechismus uit hetzelfde jaar is van hetzelfde formaat als het door Voetius vermelde Nieuwe Testament. Deze kan dus ingebonden zijn geweest. Hoewel reserve zeker op zijn plaats is, houd ik deze vermelding van Voetius voor wat betreft de Liturgie voor geïdentificeerd.

32 (33, 34, 36): 1628, Bijbel, Amsterdam, Paulus Ravesteyn, 'in groot 8'.

A: USTC 1013091 of 1013090, resp. BS 1628.B.dut.PvR.a en -b (niet onderscheiden in FH Bib/Dath 1628).

B: Geïdentificeerd.

33 (32, 34, 36): 1629, psalmboek, Amsterdam, [Paulus] Ravesteyn, 16°.

A: FH Dath 1629^b (USTC: -) vermeldt een psalmboek bij Ravesteyn, maar in 24°, zij het met een vraagteken. De Württembergische Landesbibliothek waar zich het enige bekende exemplaar bevindt, vermeldt in de catalogus echter als formaat 16°.54

B: Geïdentificeerd.

34 (32, 33, 36): 1630, psalmboek, Amsterdam, [Paulus] Ravesteyn, 16°, 'met Nooten'.

A: Wel in 12°, als bibliografisch zelfstandige boekeenheden te beschouwen, van koptitel voorzien psalmboek, ingebonden bij een Bijbel (FH Bib/Dath 1630; BS 1630.B.dut.PvR.a; USTC 1013197).

B: Aangezien Voetius een zelfstandig, van een eigen titelpagina voorzien psalmboek lijkt te hebben ingezien, neig ik ernaar deze druk als vermoedelijk verloren te beschouwen.

35 (30, 31): 1631, psalmboek, Hendrick Laurentsz, 16°.

A: Niet te traceren.

B: Vermoedelijk verloren.

36 (32, 33, 34): 1634, psalmboek, Paulus Ravestyn, ‘kleyn Psalmboek’.

A: USTC 1510750; FH Dath 1634^b (16° (?)).

B: Geïdentificeerd.

Basisanalyse

Een eerste analyse maakt duidelijk dat in de verzameling van Voetius met 36 drukken er 19 (52,8 %) waarschijnlijk of hoogstwaarschijnlijk te identificeren zijn en publiek toegankelijk, en 17 (47,2 %) niet.⁵⁵ Het materiaal kent ten aanzien van genre, periode van verschijnen en drukkers een aantal karakteristieken. Vanwege de kleine aantallen is grote voorzichtigheid vereist bij het extrapoleren hiervan.⁵⁶ Ik zou willen spreken van aanwijzingen voor een bepaalde tendens.

Net als in het oriënterende onderzoek in TB waarvan ik melding maakte in het begin van dit artikel, zijn de vermoedelijk verloren gegane drukken met een psalmberijming vooral afkomstig van reeds bekende psalmboekdrukkers.⁵⁷ Slechts een tweetal is in de gebruikte databases op dit terrein niet of nauwelijks bekend: Jan Bartholome[e]usz (nummer 23), van wie maar twee andere uitgaven bekend zijn die bovendien ook nog eens in zijn opdracht door anderen zijn gedrukt, en Hendrick Barentsz (nummer 29). Dit resultaat hoeft niet te verrassen. Muziekdruk was een vak apart, hoewel ook psalmboeken zijn uitgegeven zonder noten, zowel als catechismussen met Liturgie zonder voorafgaand psalmboek (zoals in het geval van Jan Jansz (nummer 24)).

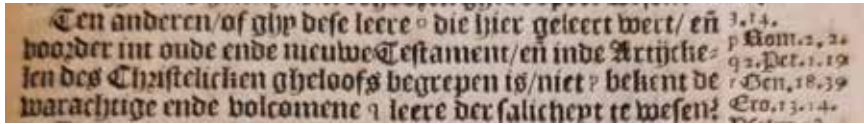
De verhouding “Geïdentificeerd”/”Vermoedelijk verloren” geldt voor de gehele periode (1566-1634). Daarbij moet wel bedacht worden dat, zoals zal blijken, deze verhouding niet constant is, althans niet in de perioden die ik hierna in navolging van Voetius zal onderscheiden.

Voetius selecteert in zijn polemieek met de door de synode van Dordrecht 1618-19 veroordeelde remonstranten edities die bepaalde versies van de tweede doopvraag bevatten. Daarin zijn drie perioden te onderscheiden. Tot en met

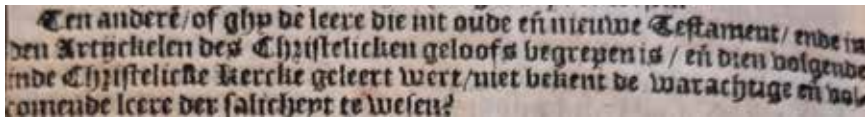
55 Bij percentages beperk ik me tot één getal achter de komma.

56 Zie de paragraaf ‘Statistische analyse’.

57 Dat maakt de dataset van Voetius in zoverre kwetsbaar, dat als een jaartal onjuist is de uitgave ten onrechte als “Vermoedelijk verloren” of “Geïdentificeerd” kan zijn aangemerkt.

Figuur 3a. *De CL. Psalmen Davids, Wt den Fransoyschen, in Nederlandschen dichte overghesedt, Door P. Dathenum. Mitsgaders den Christelijcken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden (...)* ('s-Gravenhage, Hillebrandt Jacobsz., 1613), 27 (telling onderdeel catechismus). Zie Voetius' lijst, nummer 27. De redactie van de doopvraag is in lijn met die van Petrus Dathenus (1566). Bibliotheek Vrije Universiteit, XI.08809. foto: Wouter Kroese

Figuur 3b. *De CL. Psalmen Davids, wt den Fransoyschen dichte, in Nederlantschen overgheset, door Petrum Dathenum. Mitsgaders ooc den Christelicken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden.* (Dordrecht: Isaack Canin, 1596), 22 (telling onderdeel catechismus). De redactie van de doopvraag is in lijn met die van de nationale gereformeerde synode van 's-Gravenhage 1586. Bibliotheek Vrije Universiteit, XC.00425. foto: Wouter Kroese

1585 bevatten, voor zover bekend, alle uitgaven van de Liturgie een formulering van de tweede doopvraag die Voetius inhoudelijk voor zijn rekening wilde nemen, namelijk een die expliciet instemming vraagt met de gereformeerde geloofsleer. Hij kon dus willekeurig welke editie uit dit tijdvak kiezen. Van de vijftien uit dit tijdvak geselecteerde edities zijn er vijf als “Vermoedelijk verloren” aangemerkt (33,3 %).

Vanaf 1586 tot aan de synode van Dordrecht 1618-19 ligt het in zoverre anders dat er, in ieder geval in Voetius' opvatting, twee inhoudelijk wezenlijk verschillende (hoofd)versies van de tweede doopvraag bestonden: de tot dan toe gehanteerde vraag en een variant die ook niet-gereformeerden de ruimte bood om bevestigend te antwoorden.⁵⁸ Voetius opteerde voor de oude, orthodoxe vraag en wilde aantonen dat die ook vanaf 1586 veelvuldig voorkwam. H.H. Kuyper die het inhoudelijk met Voetius eens was, noteert in 1899 in zijn *De Post-Acta of nahanadelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden (...)*: ‘in de meeste uitgaven na 1586 (...) stond de tweede

58 Voetius laat de periode beginnen met het jaar 1586 zelf, hoewel de synode die voor de verandering van de doopvraag verantwoordelijk wordt gehouden tussen 20 juni en 1 augustus bijeenkwam. Het uit 1586 daterende nummer 16 voert hij mede als bewijs op dat na de synode de oude variant van de doopvraag nog steeds gebruikt werd, maar mogelijk was er op het moment dat deze editie het licht zag, nog geen alternatief.

doopvraag gewijzigd', ofwel in een andere redactie dan Voetius en ook Kuyper voorstonden.⁵⁹ Zowel Kuyper als Voetius laten deze periode eindigen met de synode van Dordrecht 1618-19. In deze periode selecteert Voetius bepaalde edities, mogelijk dus, als Kuyper gelijk heeft, uit minder dan de helft van de in deze periode verschenen drukken. Voor zover de cijfers voor deze periode geëxtrapoleerd kunnen worden naar het totaal aantal edities, heeft dat strikt genomen alleen betrekking op een deel ervan, namelijk de edities met Voetius' voorkeursversie van de doopvraag. Van de veertien die Voetius er noemt, is er van negen geen exemplaar bekend (64,3 %). Dat is bijna twee keer zoveel als in de voorafgaande periode. Manipulatie van de gegevens om zijn gelijk te bewijzen of onderstrepen lijkt niet waarschijnlijk. Alle genoemde drukkers zijn namelijk van andere uitgaven bekend, de twee Nieuwe Testamenten uit deze periode die als "Vermoedelijk verloren" zijn aangemerkt (nummer 25, 26), hebben, zo blijkt uit andere bronnen, daadwerkelijk bestaan. Het grote aantal "Vermoedelijk verloren" laat zich wellicht verklaren uit het feit dat de Gereformeerde Kerk in de praktijk zou gaan kiezen voor een redactie van de tweede doopvraag die inhoudelijk met Voetius' voorkeur overeenkomt. De door Voetius geselecteerde edities werden uiteindelijk meer gebruikt, sleten sneller, werden daardoor meer weggegooid en gingen zo verloren. Als dit juist is, kan dat een vertekening opleveren. Het aantal vermoedelijk verloren gegane edities in deze periode zou op grond daarvan naar beneden moeten worden bijgesteld. In welke mate dat het geval zou moeten zijn, is onduidelijk.

De derde periode die bij Voetius te onderscheiden valt is die na de Dordtse synode. Voor de tweede doopvraag doet een derde (hoofd)versie zijn intrede die zich weliswaar inhoudelijk richtte op de gereformeerde leer, maar qua zinsopbouw veel gelijkenis vertoonde met de variant die in 1586 werd ingevoerd. Ook de oudere varianten blijven nog wel voorkomen.⁶⁰ Voor wat betreft deze periode maakt Voetius in zijn selectie echter geen onderscheid tussen de verschillende versies. Hij wil voor de derde periode namelijk aantonen dat er verschillen zijn. Deze verschuiving in focus heeft te maken met de klacht van de remonstranten over het doopformulier en 'de veranderinghe daer

59 Kuyper, *De Post-acta*, 158. Het is evenwel onduidelijk waarop Kuyper zich baseert. Hij geeft elders (392v – nt 1) wel een overzicht van de edities die hij ingezien heeft, maar daarvan zijn slechts vijf van na 1586. Het lijkt er niettemin op dat Voetius beseft heeft dat een meerderheid van de edities inderdaad de hem ongevallige variant van de doopvraag bevat. In Voetius, *Catechisatie*, k. B8', redeneert hij wat omzichtig: enerzijds de hem onwelgevallige variant 'in verscheyden exemplaren voor ghekroopen', anderzijds de klassieke formulering in 'soo veel andere exemplaren'. Hij wijt de in zijn ogen onjuiste keuze aan correcteurs, drukkers en opdrachtgevers.

60 De Jong, Kroese, 'Onenigheid', 111v.

inne gheschiet, zedert het voornoemde Dordrechtsche Synodus, soo men die veranderinge ghewaer wordt in verscheyden exemplaren zedert den jare 1619 ghedruckt.⁶¹ Voetius wil met het oog op deze periode daarom juist benadrukken dat dit verwijt geen doel treft en lijkt daarmee op de koop toe te nemen dat dit het geheel van zijn betoog verzwakt. De ene drukker kiest volgens hem voor de ene versie, de ander voor een andere, het is maar net wat voorhanden is. Van de zeven edities die Voetius voor deze periode aanreikt, zijn er drie als verloren te beschouwen (42,9 %).

Een ander aspect dat invloed lijkt te hebben op de cijfers is het genre. Net als bij de resultaten per periode gaat het hier vanwege de kleine aantallen om hooguit een indicatie voor een bepaalde trend. Van de veertien Bijbel-uitgaven (incl. Nieuwe Testamenten) in Voetius' selectie zijn er vijf "Vermoedelijk verloren", ofwel 35,7 % (zij het dat van een van deze vijf de mee ingebonden catechismus mogelijk bewaard is gebleven en in de tellingen dus wel "Geïdentificeerd" is (nummer 31)). Van vier van deze edities is bekend dat ze ooit verschenen zijn (nummers 6, 25, 26 en 30).⁶² Bij de andersoortige uitgaven ligt het percentage "Vermoedelijk verloren" duidelijk hoger, namelijk op 59,1 %. Het aandeel Bijbels/Nieuwe Testamenten loopt in de hiervoor onderscheiden drie periodes nauwelijks uiteen: resp. 40,0, 35,7 en 42,9 %. Waardoor de kans op verloren gaan in Voetius' lijst kleiner is, is niet geheel duidelijk. Een Bijbel of Nieuwe Testament is kostbaarder en zal om die reden minder snel zijn weggedaan.⁶³ Maar het kan ook aan de aard van het boek liggen – een heilig boek dat met bijzondere zorg omgeven wordt, al kent de protestantse traditie op dit punt geen bijzondere rituelen –, aan de oplage, aan de groep waarbinnen deze in onderscheid van de los uitgegeven psalmboeken voornamelijk werden verspreid, het al dan niet meenemen naar de kerk en de daarmee verbonden slijtage, enzovoort. Hierbij dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat in 1637 de zogenaamde Statenvertaling het daglicht zag en de oudere vertalingen – en daarmee alle edities met Bijbel of Nieuwe Testament in Voetius' lijst – in de kerkelijke praktijk verdrong. Op den duur verminderde de gebruikswaarde en daarmee ook de zin van het bewaren van oudere exemplaren.

61 Voetius, *Catechisatie*, k. B2^r.

62 Zo BS. Ten opzichte van de daar gepresenteerde data is wel nieuw dat in ieder geval in de exemplaren die Voetius onder ogen heeft gehad een psalmboek en/of catechismus met Liturgie tot de uitgave behoort of in bepaalde exemplaren daarin is ingebonden.

63 Vgl. de situatie in Amsterdam, waar ruim dertig jaar na het verschijnen van de zgn. Statenvertaling nog altijd oudere vertalingen in de predikantenbanken lagen (R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. I. De kerk der hervorming in de gouden eeuw*. Amsterdam: Ten Have, 1965, 236v).

Een volgend aandachtspunt in de beoordeling van de resultaten betreft de drukkers en de plaatsen waar zij werkten. Wat dat betreft bevestigt Voetius' overzicht van geraadpleegde edities de bestaande inzichten, althans voor een belangrijk deel. Ook andere bronnen laten namelijk een sterke dominantie van Hollandse drukkers zien en daarbinnen een toenemend aandeel van Amsterdammers.⁶⁴ Bij Voetius zijn op twee uitzonderingen na (nummer 10 en 24) alle edities na 1572 in Holland van de persen gekomen. Amsterdam wordt vanaf 1587 steeds dominanter en vanaf 1614 de enige op de lijst. Dit laatste wijkt af van de bekende cijfers. Als de eerder aangehaalde verwijzing naar de Amsterdamse boekverkoper Marten Jansz Brandt als bron van de bekeken exemplaren klopt, kan dat een goede verklaring zijn voor het feit dat Amsterdam verhoudingsgewijs vaak voorkomt. Dat is echter niet de enig mogelijke reden. Een analyse van de inmiddels verouderde, maar bij verschijnen naar volledigheid strevende inventarisatie van *Fontes Hymnodiae* laat een ontwikkeling zien die, zij het wat later, in eenzelfde richting tendeert. In de jaren 1614-19 zijn vier van de veertien relevante uitgaven uit Amsterdam afkomstig, over de periode 1620-34 zijn het er veertien van de negentien. Iets dergelijks geldt voor het aandeel Ravesteyn. Daar komt in 1614-1634 in *Fontes* ongeveer driekwart van de Amsterdamse edities vandaan. Voetius' lijst is daarom met uitsluitend Amsterdamse drukken en in de laatste jaren een substantieel deel edities van Ravesteyn niet representatief voor deze jaren, maar aangenomen mag worden dat er wel een trend uit afgelezen kan worden. Enkele drukkers specialiseren zich in (onder meer) dit type werk.

Statistische analyse⁶⁵

In deze paragraaf wil ik met behulp van een beproefde statistische analyse nagaan wat tegen de achtergrond van het voorgaande op basis van Voetius' lijst meer in het algemeen over het aantal verloren gegane drukken met de Liturgie gemeld kan worden. Ofwel: wat is de waarde van deze gegevens waar het gaat om

64 Dat past in een bredere ontwikkeling waarin Amsterdam uitgroeide tot het centrum van de boekdrukkunst in de Republiek (Paul Dijstelberge, 'De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600', in: J.W.J. Burgers e.a. (red.), *Gedrukt in Holland*, 217-234 (speciaal nummer van *Holland* 26 (1994), 217).

65 Voor de statistische analyse ben ik veel dank verschuldigd aan dr. Karen Zwijze-Koning en dr. Robert Zwijze van Zwijze Advies te Vriezenveen. Zij stelden in overleg met en voor mij het berekeningsmodel op.

verloren gegane drukken met de Liturgie?⁶⁶ Verschillende zaken die deels al zijn aangestipt, manen tot voorzichtigheid. In de eerste plaats is niet vast te stellen in hoeverre Voetius' lijst wat betreft de genres, aantallen per periode en drukkers representatief is. Zou hierover meer bekend zijn geweest, dan zou mogelijk het aantal "Vermoedelijk verloren" naar boven of beneden moeten worden bijgesteld. Duidelijker ligt het bij de volgende punten, waardoor het aantal "Vermoedelijk verloren" eerder groter dan kleiner zal zijn dan in Voetius' verzameling. Zo kan niet worden uitgesloten dat ik een druk uit Voetius' selectie meende te kunnen identificeren, maar dat Voetius een uit hetzelfde jaar afkomstige andere editie heeft ingezien. Een volgende reden om voorzichtig te zijn is het gegeven dat de oplagen verschild zullen hebben. Van drukken met een hogere oplage is de kans groter dat exemplaren bewaard zijn gebleven dan van drukken met een lagere oplage. De laatste reden zal hier soms verband mee houden; ook in Voetius' tijd kunnen bepaalde edities al (zo goed als) verloren zijn geweest. Die zullen dan ook niet in Voetius' overzicht terecht hebben kunnen komen. Omgekeerd zal een bijstelling van het aantal "Vermoedelijk verloren" naar boven aan de orde zijn, als een dergelijke druk alsnog tevoorschijn komt. Hoewel de navolgende berekeningen een zekere nauwkeurigheid suggereren, zullen ten gevolge van de genoemde factoren de uitkomsten als sterke aanwijzingen voor een bepaalde tendens opgevat moeten worden.

In het kader van de statistische analyse kan de lijst van Voetius beschouwd worden als een steekproef uit de verzameling met alle drukken met de Liturgie in de jaren 1566-1634. We stellen de verzameling vooralsnog op 450. In de steekproef gaat het om een keuze uit twee situaties. In het ene geval valt een druk heden ten dage te identificeren als aanwezig in een publiek toegankelijke collectie. In het andere geval is dat niet zo en moet de druk als vermoedelijk verloren gegaan beschouwd worden. Bij Voetius' overzicht moeten we in de statistische analyse twee stappen zetten om te kunnen vaststellen in hoeverre de resultaten kunnen worden geëxtrapoleerd. Om te beginnen moet de vraag beantwoord worden, welke variatie we zouden kunnen verwachten als we een andere steekproef zouden nemen uit alle ter beschikking staande edities, bijvoorbeeld als Voetius' opponenten ook inventarisaties zouden hebben gemaakt die hun stellingname zouden ondersteunen. In Voetius' steekproef is het percentage "Vermoedelijk verloren" $(17/36) \times 100 \%$, ofwel 47,2 %. Omdat de omvang van de steekproef groter is dan 5% van het in totaal in de afgebakende periode verschenen drukken

66 Vgl. voor deze methode om de waarde van een dataverzameling nader te bepalen en de analyse ervan te verbeteren: Duane Alwin, *Margins of Error: A Study of Reliability in Survey Measurement*. Hoboken (NY): Wiley, 2007.

met de Liturgie, is zoals in dergelijke gevallen gebruikelijk bij het berekenen van de bij de steekproef behorende foutmarge, de zogenaamde Finite Population Correction Factor toegepast.⁶⁷ De reden hiervoor is dat een eenmaal gekozen druk niet opnieuw zal worden geselecteerd. Daarmee is de totale verzameling aan drukken waaruit de volgende gekozen gaat worden in feite één kleiner geworden. De impact van deze factor is relatief klein. Het voorgaande leidt bij een voorsnog op 450 drukken vastgestelde totaalverzameling en de doorgaans in de statistiek gehanteerde betrouwbaarheid van 95 % tot een afwijking van zowel – als $\pm 15,7\%$. Anders gezegd, als Voetius' opponenten eveneens 36 edities hadden gepresenteerd, dan had het aantal "Vermoedelijk verloren" op tussen (afgerond op hele getallen, zoals ik steeds zal doen) 11 en 23 kunnen liggen en het aantal daarmee corresponderende "Geïdentificeerd" op tussen respectievelijk 25 en 13. Aanname hierbij is dat de steekproef van Voetius en die van zijn opponenten allebei een random (willekeurige) steekproef zijn. In het voorgaande heb ik aangegeven dat Voetius in de periode 1586-1619 in zijn keuze vooringenomen lijkt te zijn geweest voor wat betreft de aanwezigheid van een bepaalde versie van de tweede doopvraag. Of dit een vertekening tot gevolg heeft, en zo ja in welke mate, laat zich niet vaststellen.

Met de in de vorige alinea vastgestelde variatiebreedte zijn we er nog niet. De eerste stap heeft met die variatiebreedte verhoudingsgetallen opgeleverd tussen "Geïdentificeerd" en "Vermoedelijk verloren". Om vervolgens de stap naar het heden te kunnen zetten, hebben we concrete getallen nodig waaraan we de verhoudingsgetallen kunnen koppelen. Het enige concrete getal dat bij benadering beschikbaar is, is het aantal in publiek toegankelijke verzamelingen bekende drukken. Ik ga uit van 150.⁶⁸ Daar kunnen de eerder gegeven verhou-

67 Berekening vindt plaats volgens de formule:

$$\text{MOE with FPC} = z \cdot \sqrt{\frac{\hat{p} \cdot (1 - \hat{p})}{(P - 1) \cdot \left(\frac{n}{P-n}\right)}}$$

MOE = Margin of Error (ofwel: wat is de afwijking als iemand op vergelijkbare wijze eenzelfde willekeurige verzameling aanlegt). FPC = Finite Population Correction (zie hoofdstekst). Z = betrouwbaarheidsfactor (bij 95 % is dat 1,96). P = grootte totaalpopulatie (alle ooit verschenen edities, zowel in publiek toegankelijke als niet publiek toegankelijke collecties en vermoedelijk verloren gegane edities; in dit onderzoek voorsnog gesteld op (maximaal) 450; 50 meer of minder heeft nauwelijks invloed op de uitkomst). N = grootte steekproef (ofwel de 36 edities van Voetius die aan nader onderzoek onderworpen zijn). \hat{p} = grootte van de steekproef (namelijk 36) ten opzichte van de grootte van de mogelijke totaalpopulatie, 450). Zie ook: Kandethody Ramachandran, Chris Tsokos, *Mathematical Statistics with Applications in R*. Amsterdam: Elsevier, [2015], m.n. 177-218.

68 Wouter Kroese (zie nt 8) heeft tot op heden ongeveer 135 verschillende drukken geïdentificeerd en geverifieerd. Nog een groot aantal mogelijke drukken moet wordt nagetrokken. Ik ga er daarom

dingstgetallen mee worden verbonden, met dien verstande dat opnieuw een foutmarge moet worden aangehouden, omdat in feite opnieuw sprake is van een steekproef. Vanwege de grotere getallen is de marge veel kleiner, maar er blijft een duidelijk verschil tussen het minimum aantal “Vermoedelijk verloren” en het maximum, namelijk respectievelijk 4,4 en 1,5 %. Ik kom dan uit op minimaal 60 en maximaal 260 “Vermoedelijk verloren” edities (inclusief 150 bekende edities: 210-410). De betrouwbaarheid ligt daarbij iets lager, namelijk op $0,95 \times 0,95 \times 100 \% = 90,3 \%$.

Stel nu dat een van de edities ten gevolge van een verschrijving van Voetius, een drukfout of een beoordelingsfout mijnerzijds of van de vondst van een tot op heden onbekende titel toch als “Geïdentificeerd” moet worden gekwalificeerd en het totaal “Vermoedelijk verloren” daarmee van 17 op 16 komt, dan wordt onder hantering van dezelfde benadering het beeld als volgt. Het percentage “Vermoedelijk verloren” daalt tot 44,4 %. Het aantal vermoedelijk verloren gegane edities ligt dan op minimaal 52 en maximaal 233 (inclusief 150 bekende edities: 202-383).

Ook het omgekeerde is natuurlijk denkbaar. Als ik bijvoorbeeld nummer 31 ten onrechte als “Geïdentificeerd” heb beschouwd, komt het totaal aantal “Vermoedelijk verloren” niet op 17, maar op 18 (ofwel 50,0 %). Het aantal vermoedelijk verloren edities ligt dan op minimaal 68 en maximaal 290 (inclusief 150 bekende edities: 218-440).

Stel dat bij 19 geïdentificeerde edities van Voetius het aantal thans in publiek bezit bekende edities hoger blijkt te liggen dan nu ingeschat, bijvoorbeeld op 175 in plaats van op 150.⁶⁹ Het vermoedelijk aantal verloren edities varieert dan tussen de 71 en 299 (inclusief 175 bekende edities: 246-474).

In de data tekent zich bij de gegeven aantallen een lijn af. Globaal verhoudt het minimum en het maximum totaal aantal verschenen edities zich als 1 staat tot ongeveer 2.

Conclusies

De data die Voetius in *De Catechisatie* biedt in zijn lijst met werken uit de periode 1566-1634 die de Liturgie bevatten, biedt in het onderzoek naar *Lost*

vanuit dat dit aantal zal groeien en geef in het vervolg van de hoofdtekst voor berekeningen met twee varianten: 150 en 175.

69 In dat geval heb ik de P in de formule in nt 67 hoger gesteld, namelijk op 475.

Books waardevolle informatie over een aantal tot op heden onbekende drukken en de drukkers die ze vervaardigden.

De benutte statistische analyse duidt de waarde en betekenis van Voetius' dataset voor de bepaling van het aantal "Lost Books" met de Liturgie dat in de onderhavige periode verschenen is, al zijn ook factoren benoemd die afwijkingen in de uitkomst tot gevolg kunnen hebben. Verder mag niet vergeten worden dat het in de beschreven statistische analyse om een momentopname gaat. Mocht door de ontdekking van een tot op heden onbekende druk een titel uit Voetius' lijst alsnog geïdentificeerd kunnen worden, dan wijzigen de resultaten, zij het zeker bij een enkele ontdekking slechts in beperkte mate.

Het is zonder meer duidelijk dat in de statistische analyse het verschil in "Vermoedelijk verloren" drukken van de Liturgie groot kan zijn. Ook de gevolgen van een fout in de data en de analyse daarvan zijn aanzienlijk, met name bij de maxima. Maar hoe hoog de maxima ook zijn – grofweg twee maal zoveel verloren als publiek toegankelijk – uitzonderlijk zijn ze bij populair drukwerk niet.⁷⁰ De statistische analyse maakt met inachtneming van de beschreven reserves in ieder geval duidelijk dat voor de Liturgie ernstig rekening moet worden gehouden met een substantieel aandeel edities dat als "Vermoedelijk verloren" moet worden gekwalificeerd. In de gepresenteerde berekeningen begint dat met ruim vijftig drukken, maar dit minimumgetal kan met enkele tientallen oplopen. Voor een nauwkeurige bepaling van het aantal is de analyse van uitsluitend Voetius' data echter ongeschikt.

Terzijde zij hier opgemerkt dat de statistische analyse de betrachte voorzichtigheid onderstreept met betrekking tot Voetius' data waar het algemene conclusies over een bepaalde periode betreft. Bij de huidige stand van zaken omvat de verzameling drukwerken met de Liturgie in de periode 1566-1585 in totaal 55 bekende, publiek beschikbare drukken.⁷¹ Op Voetius' lijst zijn vijf van de vijftien vermelde edities "Vermoedelijk verloren". Laten we hier de formule van de statistische analyse op los, dan ligt het totale aantal "Vermoedelijk verloren" in deze periode in theorie tussen de drie en de 70.⁷² In theorie: in de praktijk weten we van tenminste acht of negen.⁷³ De analyse bepaalt de onderzoeker er dan bij dat het percentage "Verloren" in deze periode beduidend hoger kan liggen dan het aantal bekende "Verloren" drukken doet vermoeden.

70 Vgl. Pettegree, 'The lost legion', 5 (over de ca. 1492 voor het eerst verschenen Italiaanse *Ciriffo Calvaneo*).

71 Zie voor de dataverzameling waaraan dit aantal is ontleend nt 8.

72 De P in nt 67 stel ik dan op 125.

73 Naast de vijf die Voetius noemt: TB 4144 (mogelijk een van de vijf van Voetius, zie nummer 3 in de lijst), 4158, 4168 (= Heijt D 14.7) en Heijt D 14.2.

Uit nader onderzoek in het project ‘The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands’ weten we inmiddels dat de samenstelling van de Liturgie kan wisselen, maar dat de teksten als zodanig over het geheel genomen betrouwbaar zijn overgeleverd. Ik acht de kans verhoudingsgewijs klein dat de verloren gegane edities in dat opzicht afwijken, zeker als indicaties van de analyse van TB en mijn onderzoek naar Voetius’ selectie juist blijken te zijn en een beperkt aantal psalmboekdrukkers verantwoordelijk is voor het leeuwendeel van de uitgaven.⁷⁴ Hoewel dat niet automatisch betekent dat er sprake is van edities met een zelfde of vergelijkbare redactie van de teksten, zeker niet na een groter verloop van tijd, is dat wel een indicatie dat weinig nieuws te verwachten valt. Anders ligt dat wellicht bij de minder bekende en vooral kleinere drukkers die een poging op deze markt gewaagd hebben. Zij zullen, ook omdat ze meer uit beeld waren, eerder risico’s genomen hebben met het publiceren van alternatieve, de gereformeerd-kerkelijke (en daarmee vaak ook wereldlijke) autoriteiten onwelgevallige teksten.

Ik noem tot besluit drie punten waarvoor gegevens van de vermoedelijk verloren gegane exemplaren wel van belang kunnen zijn. Het eerste betreft de verspreiding van de Liturgie voor zover het gaat om de plaatsen waar ze gedrukt is. Na 1572 zijn het in de Noordelijke Nederlanden een aantal (Zuid-)Hollandse steden geweest waar de Liturgie, gevoegd achter het psalter van Datheen, is gedrukt. Het bevreemdt dan enigszins dat het expliciet drukken van het psalmboek voor Amsterdam pas in 1590 van start zou zijn gegaan, terwijl de zogenaamde Alteratie daar al in 1578 heeft plaats gevonden.⁷⁵ *Typographia Batava* geeft een verloren editie gedrukt voor Cornelis Claesz in 1581.⁷⁶ In de lijst van Voetius komt nóg een editie van deze boekverkoper-drukker tevoorschijn, namelijk uit 1587. Beide verloren gegane uitgaven van het psalmboek geven tezamen met nog een *in Typographia Batava* verloren editie uit 1587 aan, dat ook in dit opzicht de stad eerder dan de publiek toegankelijke edities suggereren aan een nieuwe tijd begonnen was.⁷⁷ In dat kader moet ook de Arnhemse uitgave van de catechismus

74 Dat op zich sluit verschillende redacties overigens niet uit. Jan Paets geeft in 1586 een Nieuwe Testament met een psalmboek met een eigen titelpagina uit (USTC 422377 en 422376), qua Liturgie geheel overeenkomstig de besluiten van de nationale synode van 1586. De druk van Paets van een psalmboek uit 1587 (USTC 422537) bevat daarentegen het oudere, uit 1566 daterende materiaal, dat in feite niet meer gebruikt behoorde te worden.

75 Van der Knijff, *Heilige gezangen*, 524 onder Dathenus 1590a.

76 TB 4168.

77 Vgl. TB 4179, gedrukt voor Laurens Jacobsz. Dit loopt synchroon met de groei van de stad en het ontstaan en de groei van de gereformeerde kerk ter plaatse in het eerste decennium na de Alteratie (vgl. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. I*, 129-175).

uit 1608 worden genoemd. Hoewel in de stad ook in het vervolg van de 17^e eeuw volgens de STCN en de USTC geen uitgave met de Liturgie gedrukt is, vormt deze publicatie een aanwijzing dat dit beslist niet uitgesloten moet worden.⁷⁸ Na Holland is het psalmboek (zoals aangegeven meestal inclusief catechismus en Liturgie) ook in 1591 in Zeeland gedrukt. Andere provincies moeten veel langer wachten op lokaal gedrukt werk, al zullen er eerder elders geproduceerde drukken te koop zijn geweest. Voor Friesland bijvoorbeeld dateert de eerste nu nog publiek toegankelijke druk uit 1634, al zijn er aanwijzingen dat de provincie al eerder, in 1586, voorzien is van een eigen druk van Datheens psalmberijming, terwijl in 1594 de dan in Franeker woonachtige en werkzame Gillis van den Rade een editie voor de Amsterdamse Joannes Commelinus verzorgt.⁷⁹ Mijn onderzoek maakt duidelijk dat er ten aanzien van de beschrijving van de druk van de Liturgie buiten Holland en Zeeland een voorbehoud gemaakt moet worden. Van met name Holland zijn we bekend met een groot aantal verloren edities. Dat zal naar analogie buiten deze provincie in absolute getallen vermoedelijk duidelijk minder zijn, maar mogelijk niet vrijwel nihil, zoals op basis van publiek toegankelijke edities het geval lijkt. Een reden voor de late start met lokale drukken zal gelegen zijn in het feit dat het psalmboek van Dathenus daar met vertraging als enige zangbundel aanvaard werd.⁸⁰

Een tweede aspect waarbij het onderzoek behulpzaam kan zijn is de economische kant van de zaak. Het religieuze drukwerk met daarin onder meer de Liturgie was profijtelijk.⁸¹ Het onderzoek van dit artikel onderstreept dat. Naast het vele drukwerk dat al bekend was, is er nog beduidend meer geweest. Alleen al op het eerste gezicht lijkt dit type drukwerk voor sommige drukkers misschien niet het belangrijkste dan toch wel een belangrijk middel van bestaan te zijn geweest. Dit vergt nader onderzoek.⁸²

78 FH Dath/Lobw/PsL 1639 maakt melding van een bijgebonden in 1639 te Arnhem gedrukte catechismus in de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart, maar deze is in de huidige catalogus daar niet te traceren (geraadpleegd 11 augustus 2021): <http://wb.ubs-bw.de>.

79 1586: USTC 427622; 1594: USTC 76422; 1634: FH Dath 1634^a (niet in WorldCat, STCN, USTC).

80 J.R. Luth, *Daer wert om 't seerste uytgekreten ...". Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ± 1550 – ± 1852*. I. Kampen: Van den Berg, 1986, 55-79, 136-142. Overigens blijkt uit het werk van Luth ook dat ook andere bundels slechts spaarzaam bewaard zijn gebleven (37-40, 111-135).

81 Andrew Pettegree, Arthur der Weduwen, *The bookshop of the world. Making and trading books in the Dutch golden age*. New Haven/London: Yale University Press, [2019], 121-148 ('The Marketplace of Devotion'). Vgl. ook de kwestie die Heijting, 'De psalmberijmingen', beschrijft.

82 Vgl. eerder onderzoek naar almanakken: Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de gouden eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen: Walburg Pers, 2011, m.n. 211-370.

Figuur 4. Interieur van de Grote of Laurentiuskerk te Weesp tijdens een eredienst (Gijsbert Sibilla, ca. 1635). Collectie Museum Catharijneconvent, Utrecht

In het verlengde van het voorgaande wil ik als laatste wijzen op de feitelijke verspreiding onder de gereformeerde bevolking. De beschrijving daarvan vergt berekeningen met tal van variabelen en aannames. Ik noem er enkele. Tegen de helft van de zeventiende eeuw waren er naar schatting 700.000 mensen die tot de Gereformeerde Kerk behoorden.⁸³ Hoe was deze aanhang sinds het midden van de zestiende eeuw gegroeid? Welk deel daarvan was volwassen, welk deel analabeet? In hoeverre deden mensen samen met Bijbel of psalmboek, in hoeverre was sprake van meer exemplaren per persoon?⁸⁴ Wat was de vervangingsnelheid per genre? Uitgaande van de eerder genoemde gemiddelde aangenomen oplage per editie van 1500, zou het aantal exemplaren met de Liturgie in de periode

83 S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* Hilversum: Verloren, 1995, 18v.

84 Vgl. ook twee bronnen uit de tijd dat gereformeerden een kleine minderheid vormden in W. Heijting, 'Het gereformeerde psalmboek en het boekenbedrijf', in: J. de Bruijn en W. Heijting (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*. Kampen: Kok, 1991, 163-183, m.n. 163 en 171v. De bron uit Dordrecht (1579) maakt melding van vier, vijf of zelfs meer psalmboeken per huishouding, een andere met betrekking tot Zuid-Holland als geheel (1582) noemt zelfs het getal van acht of tien. Bedacht moet worden dat de getallen moesten dienen om de invoering van een andere psalmberijming tegen te gaan en vermoedelijk daardoor hoger zijn dan in de feitelijke situatie.

1566-1634 op grofweg tussen ruim 300.000 en ruim 600.000 hebben kunnen liggen. De bevindingen van dit artikel zouden, aangevuld met een nauwkeuriger bepaling van het aantal exemplaren en exactere oplageschattingen, het kader kunnen vormen voor de beschrijving. Tegelijk zou een dergelijke beschrijving de aantallen in de analyse van dit artikel kunnen preciseren.

Bibliografie

- Aalderink, M.J.H., 'Voor rechtzinnigheid én vroomheid, Marten Jansz Brandt (16130-1649): 37 jaar tromgeroffel van "Soete Marten"'. Amsterdam: UvA, 2001 (UB UvA OCLC 150422261).
- Alwin, Duane, *Margins of Error: A Study of Reliability in Survey Measurement*. Hoboken (NY): Wiley, 2007.
- Benedict, Philip, *Rouen during the Wars of Religion*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Biblia Sacra. Bibles printed in the Netherlands and Belgium. <https://bibliasacra.nl/>
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Bibliotheca bibliographica Neerlandica VI). Nieuwkoop: De Graaf, 1974.
- Bruni, Flavia, Andrew Pettegree (red.), *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe* (Library of the Written Word 46, The Handpress World 34). Leiden/Boston: Brill, 2016.
- Dijstelberge, Paul, 'De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600', in: J.W.J. Burgers e.a. (red.), *Gedrukt in Holland*, 217-234 (speciaal nummer van Holland 26 (1994)).
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam. I. De kerk der hervorming in de gouden eeuw*. Amsterdam: Ten Have, 1965.
- Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* Hilversum: Verloren, 1995.
- Heijting, Willem, *De catechismi en confessies in de Nederlandse Reformatie tot 1585. The Catechisms and Confessions of Faith in the Dutch Reformation to 1585* (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica XXVII). Nieuwkoop: De Graaf, 1989.
- Heijting, W., 'Het gereformeerde psalmboek en het boekenbedrijf', in: J. de Bruijn en W. Heijting (red.), *Psalmzingen in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*. Kampen: Kok, 1991, 163-183.
- Heijting, Willem, 'De psalmberijmingen van Marnix en Datheen en het "particulier interest" van de boekverkopers', in: Willem Heijting, *Profijtelijke boekskens. boekcultuur, geloof en gewin. Historische studies*. Hilversum: Verloren, 2007, 124-142.

- Höweler, C.A., F.H. Matter, *Fontes hymnodiae Neerlandicae impressi 1539-1700. De melodieën van het Nederlandstalig geestelijk lied 1539-1700. Een bibliografie van de gedrukte bronnen* (Bibliotheca bibliographica Neerlandica 18). Nieuwkoop: De Graaf, 1985.
- Ijkel, J.N., W. van 't Spijker, *De Psalmen Davids door Petrus Dathenus. Met Catechismus, Formulieren, en Gebeden. Facsimile van de uitgave 1566*. Houten: Den Hertog, 1992.
- Jong, Free[r]k de, Klaas-Willem de Jong, 'Van Forme naar Formulier. Het ontstaan en de ontwikkeling van het klassieke gereformeerde doopformulier in de Nederlandse Reformatie', in: *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* 14 (1998), 7-59.
- Jong, Klaas-Willem de, 'The Dynamics of the Classical Reformed Liturgy in the Netherlands: Its Texts and their History', in: *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 34 (2019), 1-13. <https://doi.org/10.21827/5bfeaab32cddb>
- Jong, Klaas-Willem de, Wouter Kroese, 'Onenigheid over een doopvraag. De gevolgen van twee incidenten in het Amsterdam van 1613 voor de vormgeving van de remonstrantse en contra-remonstrantse doopliturgie', in: *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 36 (2020), 98-114. <https://doi.org/10.21827/YRLS.36.98-114>
- Klaer ende grondich Tegen-vertooch, van eenige Kercken-Dienaren van Holland ende West-Vrieslandt (...). 2^e dr. Amsterdam: Marten Jansz. Brandt, 1617.
- Knijff, Jaco van der, *Heilige gezangen. Herkomst, ontwikkeling en receptie van de lofzangen in het psalmboek van Dathenus en de 'Eenige Gezangen' in de Staatsberijming van 1773*. Apeldoorn: Labarum Academic, 2018.
- Kuyper, H.H., *De Post-acta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden (...)*. Amsterdam/Pretoria: Höveker & Wormser, 1899.
- [Long, Isaac le], *Bibliotheca Selectissima, Sive Catalogus Librorum (...)*. Amsterdam: Salomon Schouten, 1744.
- Luth, J.R., "Daer wert om 't seerste uytgekreten ...". *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ± 1550 - ± 1852*. I. Kampen: Van den Berg, 1986.
- Moes, E.W., C.P. Burger jr., *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw IV*. 's-Gravenhage: Van Langenhuysen, 1915.
- Noordzij, Huib, *Rechtzinnig, vroom en strijdvaardig. Protestantse boek- en leescultuur in de Nederlanden (ca. 1550-1660)*. Z.p. [Kampen]: Brevier, z.j. [2017].
- Onderwysinge in de Christelijcke Religie, Ghestelt Bij Vragen ende Antwoorden na de Belijdenisse der Remonstrants-Ghereformeerde Christenen. Midtsgaders der selfder formulieren ende Ghebeden, des H. Doops ende des H. Avondtmaels* [Rotterdam: Ioannes Naeranus, 1640].
- Pettegree, Andrew, 'The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe', in: Bruni, Pettegree, *Lost Books*, 1-27.

- Pettegree, Andrew, Malcolm Walsby, *Netherlandish Books. Books Published in the Low Countries and Dutch Books Published Abroad before 1601*. Leiden: Brill, 2010.
- Pettegree, Andrew, Arthur der Weduwen, *The bookshop of the world. Making and trading books in the Dutch golden age*. New Haven/London: Yale University Press, [2019].
- Ramachandran, Kandethody, Chris Tsokos, *Mathematical Statistics with Applications in R*. Amsterdam: Elsevier, [2015].
- Reurink, Ferry, 'Het uitgebreide netwerk van Jan Jansz, boekverkoper, uitgever en drukker te Arnhem', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 33 (2013), nr. 3, 151-156.
- Rogge, H.C., *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd* III. Amsterdam: Rogge, 1876
- Ruys jr., Th., *Petrus Dathenus*. Utrecht: Ruys, 1919.
- Salman, Jeroen, *Populair drukwerk in de gouden eeuw. De almanak als lectuur en handelswaar*. Zutphen: Walburg Pers, 2011.
- Trigland, Jacob, *Opuscula Jacobi Triglandii. Dat Is, Verscheyden Boecken en Tractaten*. Amsterdam: Marten Jansz Brandt, 1640.
- Valkema Blouw, Paul, 'The first Printers of the City of Leiden, Jan Moyt Jacobsz and Andries Verschout, 1574 to 1578', in: Van Uchelen, Dijstelberge, *Dutch Typography*, 349-360.
- Valkema Blouw, Paul, 'An Unknown Dutch Printer in Germany: Nicolaes Gevaerts in Wesel and Homberg, 1571-1579 (1580?)', in: Ton Croiset van Uchelen, Paul Dijstelberge (red.), *Dutch Typography in the Sixteenth Century. The Collected Works of Paul Valkema Blouw* (Library of the Written World 18, The Handpress World 12). Leiden/Boston: Brill, 2013, 851-882.
- Valkema Blouw, Paul, A.C. Schuytvlot, *Typographia Batava, 1541-1600. Repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541 en 1600*. Nieuwkoop: De Graaf, 1998.
- Voetius, Gisbertus, *Catechisatie Over den Catechismus der Remonstranten, Tot naerder openinghe ende oeffeninghe voor hare Catechumenen, als oock alle andere liefhebbers der waerheydt inghestelt*. Utrecht: Esdras Willemsz Snellaert, 1641.
- Weduwen, Arthur der, 'Lost and found. On the trail of the forgotten literature of the Dutch Golden Age', in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 27 (2020), 45-65.